

Sant Pere Claver i el Nou Món

Autor: Sergi Lara

Data de publicació: 21-02-2024

En aquest article, En Sergi Lara ens exposa una història documental del missioner que va deixar petjada al “Nou Món” a partir de la Barcelona dels segles XVI i XVII.

Va ser l'any 2008, durant el meu primer viatge a Colòmbia, quan vaig entrar en contacte amb el llegat de Sant Pere Claver. Havia arribat a la mítica ciutat de Cartagena d'Índies després de viure un bon grapat d'aventures per les muntanyes de Colòmbia, des de les grans alçades andines a més de 5.000 m d'altitud fins a la profunditat de les selves on encara viuen actives comunitats indígenes. Passejant pel monumental centre històric de la Cartagena colombiana, un dels edificis de referència de la descoberta va ser justament la gran església dedicada a “San Pedro Claver”, un dels patrons del país sudamericà. No calia fer gaire esforç per traduir el nom castellà del personatge a partir d'un cognom molt català, i d'aquesta manera arribar a una biografia humana que començava a les terres d'interior de Catalunya, tan llunyanes en tots els sentits respecte de les terres a la vora del mar Carib.

En Pere Claver va néixer l'estiu de 1580 a Verdú, un poble molt estratègic que, des de l'Edat Mitjana, organitzava una de les fires de bestiar més important de tots els Països Catalans, gràcies a ser cruïlla de camins entre el Pirineu i la Mediterrània des de temps immemorials. La família Claver, que tenia una certa posició en aquest poble de ramaders i camperols, destacava també per tenir bones relacions amb altres famílies com els Colom del mateix Verdú, un fet que els permetia connectar amb els Colom de Barcelona. L'any 1595 en Pere Claver va ser enviat per la seva família justament a Barcelona, amb la clara finalitat d'iniciar estudis superiors a una ciutat que durant aquells anys (entre 1590 i 1606) va remodelar completament el seu port i les seves històriques Drassanes. Aquest fet, l'ampliació del port de Barcelona, demostrava una gran activitat econòmica no només de la capital de Catalunya, sinó de bona part dels Països Catalans, especialment en relació amb el comerç global que s'havia iniciat un segle enrere a partir dels viatges colombins.

Mapa de Catalunya al segle XVII amb el camí entre Verdú i Barcelona.

Però la Barcelona de finals del segle XVI era sobretot una de les ciutats més obertes d'Europa, amb una presència activa dels anomenats "jueus conversos" i una connexió directa amb les idees humanistes més avançades de l'època. L'ambient intel·lectual estava marcat pel lliure pensament, on regnava l'ecumenisme, la filosofia de l'amor, la visió missionera, el misticisme, el neoplatonisme, la pràctica de l'alquímia, la pedagogia i tota la lògica lul·liana. En conjunt, doncs, era un ambient òptim per a un jove estudiant procedent de l'interior de Catalunya amb ganes d'abraçar el món. A favor també hi tenia l'ajuda familiar dels parents que el van acollir per a l'estada durant un bon grapat d'anys, així com el vincle entre els Colom de Verdú i els Colom de Barcelona, amants dels llibres i de la cartografia. Als carrers del barri gòtic barceloní, tothom sabia que un segle enrere el gran pla d'obrir una nova ruta cap a les Índies s'havia gestat allà. Una altra prova de l'interès pel coneixement a la Ciutat Comtal en aquell precís moment, eren les cinc impremtes que es concentraven entre l'església del Pi i el carrer del Call. Una dada, aquesta, a la qual faria referència uns pocs anys després l'escriptor Miguel de Cervantes a través del seu cèlebre llibre del Quixot.

Gravat de Barcelona al segle XVII amb les seves grans Drassanes.

La descripció de la capital catalana d'aquell moment podria resumir-se en una cita que apareix al mateix Quixot:

«Arxiu de cortesia, alberg d'estrangers, hospital de pobres, pàtria de valents, venjança d'ofesos, correspondència de fermes amistats i lloc de bellesa única».

La monumental obra cervantina es publicaria, en una primera part, l'any 1605 i, en una segona part, l'any 1615. En aquell interval entre les dues parts, l'autor va fer una important estada a Barcelona, els mesos d'estiu de l'any 1610, on va constatar amb els seus propis ulls el gran ambient humanístic que es respirava a la Ciutat Comtal. Una capital que Cervantes qualificava com "un dels majors mercats de llibres d'Europa".

Efectivament, les cinc impremtes que es localitzaven entre l'església del Pi i el carrer del Call del barri gòtic barceloní conformaven un centre de producció d'obres de tot tipus, capaç fins i tot d'esquivar les lleis de censura de la Santa Inquisició. La ciutat era a prop de completar les grans obres de remodelació del seu port i, sens dubte, aquest fet la situava dintre del mapa europeu del comerç com una peça fonamental, però, al mateix temps, com un pol d'atracció per al món intel·lectual.

Mapa de l'antic Virregnat del Nou Regne de Granada.

Barcelona esdevenia una veritable pàtria comuna per a tots aquells que abraçaven el coneixement, persones vingudes de tot arreu, de Catalunya, d'Europa i de la resta del món. Era fàcil, doncs, impregnar-se d'aquest esperit per a qui volia créixer com a ésser humà, com era el cas del Pere Claver, que, quan va fer els 22 anys d'edat, es trobava completant estudis de Filosofia al Col·legi de Betlem dels jesuïtes, fundat l'any 1546. Aquell any de 1602, el professor jesuïta més important que treballava a Barcelona, el teòleg Pere Gil, original de la ciutat de Reus i de 51 anys d'edat, culminava després de quatre anys la seva gran obra titulada Història Catalana, dividida en quatre volums. Una obra pionera i revolucionària que sintetitzava com cap altra la fusió entre ciència i espiritualitat, la qual va ser determinant per fer que Pere Claver ingressés a l'Orde dels Jesuïtes aquell mateix any.

Plànol de Cartagena d'Índies al segle XVII.

El primer volum de l'extensa recopilació de Pere Gil tractava de la geografia física, la geografia humana, la geografia econòmica, els senyals del cel, els efectes naturals i les calamitats humanes. Describia les riqueses naturals, les divisions comarcals, eclesiàstiques i civils, les muntanyes, els rius, les fonts, les mines i les indústries. Als següents volums feia referència a la història moral, la història eclesiàstica, els tributs i els drets civils. Tanmateix, la seva defensa de les suposades bruixes i de les pràctiques de medicina natural el van enfrontar amb el Tribunal de la Santa Inquisició de Barcelona, però el seu prestigi com a doctor de l'Orde dels Jesuïtes era tan indiscutible que va poder seguir desenvolupant el seu mestratge fins al darrer dia de la seva vida, l'any 1622.

A inicis del segle XVII, doncs, el prestigi i la determinació dels jesuïtes havia aconseguit el seu desitjat objectiu de penetrar a les altes esferes del poder. El nou rei hispànic, Felip III, que rebia nombroses peticions per tal de reforçar la presència de la Companyia de Jesús a les colònies d'Amèrica, va acceptar donar un gir a la política educativa feta fins

al moment, per tal de dotar dels màxims recursos a l'orde religiós. Van ser aquella decisió i aquella protecció reial el punt d'inflexió per tal que es disparés la fundació de missions, escoles i universitats jesuïtes arreu del món. A Amèrica destacaria la posada en marxa del Col·legi Major de Santa Fe de Bogotà, l'any 1604, que aviat esdevindria el destí principal de formació dels jesuïtes destinats al territori conegut com Nou Regne de Granada.

Ídol precolombí a les muntanyes de l'actual Colòmbia.

Per al jove Pere Claver començava una etapa incerta i farcida de reptes, durant la qual els seus dubtes no s'esvaïen en cap moment. Dubtes, com passa a tots els joves, sobre les seves veritables motivacions a la vida. Per un costat, l'atreïa tot aquell pensament humanista representat per mestres com en Pere Gil; per l'altre costat, la seva ànima tenia molt a veure amb la vida bondadosa que havia mamat als tranquils camps del seu poble de Verdú. A Barcelona, però, havia entrat en contacte amb el món real del poder econòmic, polític i religiós, sustentat en el comerç d'espècies, el comerç d'esclaus, les riqueses arribades d'Amèrica, els exèrcits de mercenaris al servei d'interessos imperials i la indigència de la gent que s'arreglaven en barraques per fora de les muralles de la ciutat. Un món que a les colònies americanes presentava un esquema encara més violent, a causa que l'autoritat moral cristiana havia decapitat les creences indígenes o bé havia segrestat milers d'africans de la seva terra. El món d'un nou mestissatge es marcava a sang i foc.

Comunitat indígena a l'actual Colòmbia.

Després de completar estudis a Girona, Tarragona i Palma de Mallorca, Pere Claver va aconseguir fer el seu viatge cap a les terres del "Nou Món" l'any 1610, una odissea en vaixell des del port de Sevilla que va durar diversos mesos. Un cop al port de Cartagena d'Índies, el periple va continuar amb un viatge a peu de 1.000 quilòmetres per l'interior de l'actual territori colombià, amb la finalitat de formar-se encara més als centres jesuïtes enclavats a les ciutats de Tunja i Bogotà, en plena serralada dels Andes on era ben present la forta influència de la civilització muísca, una de les més importants dintre del grup de cultures precolombines.

L'arrelament definitiu a la ciutat de Cartagena d'Índies no es va produir fins a l'any 1616, un cop ordenat sacerdot en una ciutat en construcció envoltada per badies, illes i pantans. Un enclavament que la població aborigen encara denominava Kalamarí, en referència a la comunitat de cultura "karib" que havia habitat allà fins a la fundació del nucli colonial, l'any 1533. La Nova Cartagena de les Índies Occidentals simbolitzava com cap altra ciutat del "Nou Món" un procés de colonització excepcional, dintre d'un correlat històric que volia crear un lligam directe amb el colonialisme de l'antiguitat, representat en cartaginesos i romans.

Gravat amb Pere Claver ajudant els esclaus africans.

Any rere any, la ciutat augmentava la seva voràgine constructiva, com també era destacable l'augment de comerciants de moltes nacionalitats, especialment els portuguesos que controlaven el comerç d'esclaus africans i que aprofitaven al màxim la unió entre les corones d'Espanya i Portugal (de 1580 a 1640). Aquest fort dinamisme feia que avancessin a bon ritme les obres dels 11 quilòmetres de muralles que havien d'envoltar tota la ciutat, mentre que a l'interior s'aixecaven gran nombre d'edificis civils, religiosos i militars. Una concentració humana que provocava problemes sanitaris de tota mena, on els tres hospitals actius normalment quedaven desbordats. A inicis de 1616, Cartagena d'Índies comptava amb una població estable d'unes 5.000 persones entre blancs i mestissos, però per altra banda hi havia la població d'esclaus africans que també arribava a una xifra de 5.000 persones distribuïdes pels barracons dels mercaders.

Església de Sant Pere Claver a Cartagena d'Índies.

Si bé el port de Cartagena era el punt de pas dels carregaments d'or i plata provinents del Perú a través de l'istme del Panamà, el comerç d'esclaus era la principal renda fiscal de la caixa reial de la ciutat. L'anomenada plaça de la Duana era la gran porta d'entrada a l'enclavament, però en aquell temps tothom coneixia aquest espai com la plaça del Mar, nom popular que es va fer servir durant tota l'era colonial. I és que tot el que arribava a Cartagena d'Índies ho feia des del mar, ja fossin esclaus, soldats, pesca, metalls preciosos i també els grans blocs de pedra coral·lina procedents de diferents pedreres que nodrien les noves construccions. Un viatger que arribava a Cartagena es trobava una ciutat a mig fer, atès que la majoria d'edificis que havien predominat fins llavors eren de fusta i palla, i calia substituir-los pels de

pedra de manera urgent.

Per altra banda, a la residència dels jesuïtes es comentava sovint el fet que el fundador de la Companyia de Jesús, Ignasi de Loyola, havia iniciat la seva vida espiritual enfront la “verge negra” de Montserrat, però al “Nou Món” ni les bèsties eren tractades pitjor que les dones morenes. Els joves missioners jesuïtes, que tenien el seu radi d'acció entre el Panamà i Cartagena, havien descobert que la població nativa no tenia la feresa que imaginaven. Al contrari, els indígenes havien abandonat les seves terres o bé morien a causa de les pestes. Els qui primer calia evangelitzar eren, sens dubte, els colons hispans i portuguesos, inclosa bona part del clergat que vivia millor a Amèrica que a Europa, per tal que canviessin la seva actitud cap als amerindis i els negres africans.

Zona dels pescadors afrocolombians a Cartagena d'Índies.

Arribats a l'any 1619, la figura de Pere Claver ja començava a ser reconeguda per ser un dels pocs missioners que anaven a esperar els vaixells negrers quan entraven al port. Malgrat l'oposició dels traficants, Pere Claver aconseguia apropar-se als africans que desembarcaven per donar-los aigua i fruites, i així calmar els ànims d'una gent aterrida. L'augment exponencial del comerç esclavista al llarg del segle XVII va fer que a la província de Cartagena la proporció entre el nombre de persones d'origen africà respecte de la població criolla o europea arribés a ser de 6 a 1. Aquest comerç establia dos tipus d'esclaus en funció del tipus de propietat. Per un costat, hi havia els anomenats “esclaus de particulars”, destinats a les grans hisendes de les famílies més riques, amb una mitjana de 20-30 esclaus per a cada propietat, ja fos per treballar les terres agrícoles o per al servei domèstic. Per un altre costat, hi havia els anomenats “esclaus de Sa Majestat”, destinats a tots els treballs controlats per l'administració, des de la mineria fins al servei d'edificis públics, les infraestructures i el suport als interessos eclesiàstics.

Pescadors de l'actual costa del Carib a Colòmbia.

Però no seria fins a l'any 1622, a partir d'unes grans revoltes d'esclaus, que Pere Claver adoptaria una posició molt més radical en favor de la causa d'aquells homes i dones portats a la força des de les costes africanes. I així va ser com, el dia 3 d'abril de 1622, Pere Claver va professar els seus vots perpetus de manera solemne amb una signatura:

«Petrus Claver, aethiopum semper servus».

«Pere Claver, esclau dels esclaus negres per sempre».

Des del moment de fer aquella declaració, Pere Claver ja no demanaria permís a l'hora d'apropar-se a un vaixell negrer per atendre tota aquella gent portada des de l'Àfrica fins al “Nou Món”. Començava així la carrera de la seva petjada per a l'eternitat entre la població de “morenos” de Cartagena. Els jesuïtes feien servir en públic la paraula “moreno” i, efectivament, aquesta identificació es popularitzaria i el seu llegat missioner s'estendria per tots els racons de “la perla del Carib”, per les badies, pels pantans, pels illots, per les platges, pels turons, per les muralles, pels carrerons, per les places, per les esglésies, i fins i tot al mateix palau del Tribunal de la Santa Inquisició que vigilava tots els moviments.

“Ciutat Perduda” precolombiana a l'actual selva colombiana.

Després de més de 30 anys d'activitat missionera, l'episodi final de la vida de Pere Claver es va concretar entre els anys 1650 i 1654. Amb 70 anys a l'esquena, Pere Claver va ser cridat per dirigir una missió evangelitzadora amb un petit grup de jesuïtes fins a la salvatge frontera del Panamà, a uns 300 quilòmetres al sud-oest de Cartagena d'Índies. Un territori marcat per un gran accident geogràfic, el golf d'Urabà, on desemboca el riu Atrato amb un delta de 18 boques, sotmès a pluges intenses per ser punt de connexió entre els vents de l'oceà Pacífic i els vents del Carib. El fet més rellevant, però, és ser una zona a cavall entre dos continents, amb relleus abruptes i una sensacional coberta tropical coneguda com Selva del Darién. En aquesta mateixa zona, hi havia transcorregut durant el setembre de 1513 la primera expedició a peu que va arribar per primer cop al Pacífic, comandada per Vasco Núñez de Balboa amb 190 soldats hispànics i uns pocs guies indígenes. Posteriorment, el territori va quedar en l'oblit i sols era freqüentat per contrabandistes anglesos i holandesos. La ruta clàssica a través de l'istme del Panamà, que portava l'or i la plata del

Perú fins a Cartagena d'Índies, passava més a l'oest, per una zona més assequible, on s'havia consolidat durant el segle XVI un espectacular camí ral empedrat, el qual unia el port del Panamà al Pacífic i el port de Portobelo al Carib, sempre amenaçats per pirates.

Fauna tropical de les terres del “Nou Món”.

La raó per la qual un missioner de tan avançada edat afrontava aquella aventura a la Selva del Darién sempre quedaria com l'últim misteri de la intensa vida de Pere Claver. L'objectiu marcat era contactar amb unes comunitats aborígenes que encara no havien sigut evangelitzades i, per tant, que encara conservaven tota la seva puresa ancestral, les seves idolatries, els seus ritus, la seva llengua, i fins i tot la seva medicina natural que molts jesuïtes apreciaven, inclòs el mateix Pere Claver. Però justament perquè la Selva del Darién és un dels espais més salvatges i inaccessibles del món, aquelles comunitats havien pogut subsistir. Un territori de frondosa vegetació on s'aixequen els arbres més gegantins que mai havia vist un missioner nascut a les terres de secà de la Catalunya interior, i on era fonamental disposar de bones cavalcadures, especialment mules capaces d'avançar per terrenys reliscosos amb forts desnivells.

Bosc subtropical a les terres del “Nou Món”.

Senders laberíntics on sols els indígenes podien trobar la sortida, envoltats d'aus exòtiques i de micos saltant als arbres. Però senders també amb enormes plagues de formigues i de mosquits que calia foragitar amb candeles. I, de tant en tant, un fort aiguat que obligava a fer camí dintre d'un riu o d'un pantà infestats de caimans. Durant les nits en precaris campaments, sempre es corria el risc de ser picats per alguna serp. Un espai on era fàcil emmalaltir agafant fortes febres. De fet, el pirata anglès Sir Francis Drake havia trobat la mort l'any 1596 una mica més enllà d'on es trobava l'expedició del Pere Claver.

Casualitats o no, entre finals de 1650 i inicis de 1651, per tota l'extensa àrea geogràfica compresa entre el Panamà i la desembocadura del riu Magdalena, es va desencadenar una de les pitjors epidèmies de febre groga que es recorden, i que durant els mesos i anys posteriors es cobraria la vida de milers de persones. A la ciutat de Cartagena, serien molts amics, companys i coneguts del Pere Claver que patirien en les seves pròpies carns aquesta gran epidèmia. La febre groga més agressiva, com va ser en aquest cas, produeix una febre molt alta, insuficiència hepàtica i un característic vòmit anomenat “vòmit negre”. Pere Claver també va quedar infectat d'aquesta febre al moment de començar el retorn cap a Cartagena i per això va haver de ser assistit en tot moment pels seus companys a sobre d'una mula. En arribar a la flamant residència de la Companyia de Jesús a la ciutat, que ja estava completament acabada després de dècades de construcció, no sols es va trobar que molts altres col·legues havien emmalaltit, sinó que ell mateix ja no tornaria a ser el mateix. Des d'aquell moment, completament debilitat, ja no tornaria a anar a les bodegues de cap vaixell negrer, si bé durant els darrers deu anys havia baixat molt el volum de tràfic d'esclaus a causa que Portugal s'havia independitzat definitivament de la Corona Hispànica.

L'any següent de 1652, el seu bon amic Alonso de Sandoval, que havia elaborat l'estudi antropològic més complet que mai s'havia fet dels esclaus africans arribats al “Nou Món”, trobaria la mort amb 76 anys després de patir igualment la infecció de la febre groga. Pere Claver encara resistiria agonitzant dos anys més, tombat en un llit fins al seu últim sospir durant la matinada del 9 de setembre de 1654. Des de llavors, l'església dels jesuïtes a Cartagena d'Índies començaria a anomenar-se popularment església de Pere Claver, amb les relíquies del seu cos ocupant un espai preferent.

Epíleg

Quan l'any 1640 Portugal recuperava la seva plena sobirania com a país, la Corona Hispànica va tallar de soca-rel els contractes amb els traficants d'esclaus portuguesos, i aquest fet va provocar un descens abrupte d'arribada de vaixells negrers al port de Cartagena d'Índies. Des de llavors, van ser els contrabandistes anglesos i holandesos els qui començarien a fer entrar esclaus africans per diferents badies fora del control militar espanyol. Un d'aquests punts de desembarcament va ser el golf d'Urabà, l'espai marítim limítrof amb la Selva del Darién, que a més a més suposava un territori geoestratègic per als interessos de les potències rivals d'Espanya. La situació encara va donar un altre tomb quan l'any 1648 es va signar l'anomenada “Pau de Westfalia”, que posava fi a les guerres de més de cent anys entre

països catòlics i països protestants, i que també marcava un nou ordre en la política interna d'Europa i en la política colonial al món.

Aquella frontera perduda en els mapes cartogràfics, on s'uneixen Amèrica del Nord i Amèrica del Sud, era un punt feble dels territoris colonials hispànics i una oportunitat per a possibles assentaments protestants. Possiblement va ser aquella la raó per la qual l'any 1650 va sortir de Cartagena d'Índies una expedició jesuïta dirigida pel missioner Pere Claver, amb el clar objectiu de fer que el catolicisme prevalgués al territori, i també per assistir al desembarcament d'africans des dels vaixells negrers de contraban. Aquella situació fins i tot podria haver estat la responsable de l'epidèmia de febre groga que molt ràpidament es va estendre entre el Panamà i la costa del Carib de l'actual Colòmbia. Tot plegat era, sens dubte, una gran paradoxa per al destí final del missioner català, per a qui, malgrat haver-se erigit en el primer gran defensor dels esclaus negres a Amèrica, la darrera aventura de concòrdia entre europeus, amerindis i africans desembocaria en tragèdia. D'entre els milers de morts que provocaria aquella epidèmia de febre groga, durant els següents anys, es comptaven 9 membres del Col·legi de la Companyia de Jesús a Cartagena. Destacava especialment la pèrdua dels principals referents jesuïtes al Nou Regne de Granada: primer, Alonso de Sandoval l'any 1652; després, Pere Claver l'any 1654. Un final d'història humana que també simbolitzava el final de tota una època i el declivi definitiu de tot un imperi.

La mort de Pere Claver, a mitjans del segle XVII, coincidia més o menys en el temps amb la mort de grans figures de la ciència europea, com va ser l'italià Galileu Galilei amb el seu gran estudi dels moviments de la Terra al voltant del Sol, o com va ser el francès René Descartes amb el seu pensament basat en el raonament analític i cartesià. La continuació del segle obriria les portes a la ciència moderna i a l'Era de la Il·lustració, i iniciaria així una nova etapa històrica que posaria de relleu la defensa dels drets humans i els drets civils com una qüestió fonamental per al progrés. Uns drets que a la ciutat de Cartagena d'Índies quedarien íntimament lligats a la figura de Pere Claver, un missioner nascut en un petit poble català, que mai va poder imaginar el seu destí quan creixia envoltat de camps mediterranis o d'importants fires de bestiar.

Aquella mateixa terra catalana, d'on va sortir el primer defensor dels esclaus negres al món, vivia també a mitjans del segle XVII un moment de forta convulsió social i política. L'anomenada "Guerra dels Segadors" havia aixecat el poble català contra el poder oligàrquic representat en les altes institucions de l'Estat, la qual cosa va desencadenar l'ocupació militar de l'Exèrcit Hispànic en guerra oberta contra la intervenció francesa a la Catalunya Nord. L'any 1659 se signava el "Tractat dels Pirineus" que posava fi a la guerra entre Espanya i França, però que feia perdre a Catalunya els seus territoris històrics al nord de la serralada pirinenca. La nova frontera hispano-francesa era l'expressió d'aquell nou pensament sorgit de la "Pau de Westfàlia" de 1648, que donava prioritat a les raons d'Estat per damunt dels pobles, de les cultures i dels mateixos drets humans. La gran contradicció de mitjans del segle XVII era justament aquesta. Mentre que, per un costat, s'avançava en el pensament científic i en un humanisme radical, per l'altre costat les raons d'Estat farien que el colonialisme i el classisme es tornessin encara més agressius. Era l'esclat d'una confrontació inèdita a la història de la humanitat, marcada per un nou concepte socioeconòmic en què el lliure mercat estaria per sobre de la mateixa vida al planeta Terra, amb les monedes de plata de Potosí com a motor inicial.

Caldria esperar fins a l'any 1896 per tal que es declarés Pere Claver com a Sant Patró de les Missions a tot el món, i fins a l'any 1985 per ser declarat Defensor dels Drets Humans.

Sergi Lara

Barcelona, 1973. Geògraf, reconegut autor de 20 llibres i nombrosos articles sobre divulgació geogràfica de territoris d'arreu del món, fotògraf, guia de muntanya, programador de viatges per a agències especialitzades i assessor de turisme per a institucions públiques i privades.

L'autor, Sergi Lara, a Costa Rica, on resideix actualment.